

ISTORIJSKO-UMETNIČKI ČASOPIS

AR+ UM

ISSN 2406-324X

BROJ 5
JUN 2017.

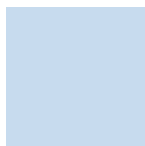

SLIKA SA NASLOVNE STRANE

Crkva sveti Jovan Kaneo, Ohrid, Makedonija
fotografija: Jasmina S. Ćirić

ARTUM

ISTORIJSKO-UMETNIČKI ČASOPIS, 4. BROJ
IZLAZI DVA PUTA GODIŠNJE
ISSN 2406-324X

IZDAVAČ

ODELJENJE ZA ISTORIJU UMETNOSTI FILOZOFSKOG FAKULTETA U BEOGRADU

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

DR VLADANA PUTNIK PRICA

REDAKCIJA

DR MILAN POPADIĆ

DR OLGA ŠPEHAR

DR BRANKA VRANEŠEVIĆ

DR JASMINA S. ĆIRIĆ

MA VUK DAUTOVIĆ

MA TAMARA BILJMAN

IVONA ILIĆ

DIZAJN I PRELOM

ANĐELA VITOROVIĆ I IVONA ILIĆ

LEKTURA

MINA BANJAC, PREDRAG TRIPKOVIĆ I ALEKSANDRA PETROVIĆ (ENGLISKI)

E-POŠTA

ARTUM@F.BG.AC.RS

BEOGRAD, JUN 2017.

SADRŽAJ

Byzantine churches in Berat and their
architectural characteristics **6**
Elisabeta Kodheli

Pregled delatnosti Hermana Bolea na prostoru
Srbije **13**
Jelena Simović

Uloga sokolskih domova u modernizaciji
jugoslovenskog društva (1918-1941) **24**
dr Vladana Putnik Prica

Ženi Lebl i počeci istraživanja jevrejske
umetnosti u Srbiji **34**
ma Milica Rožman

Poseta studenata master studija Pravoslavnog
bogoslovskeg fakulteta Univerziteta u Beogradu
Institutu za istoriju umetnosti Filozofskog
fakulteta u Beogradu **46**
Marijana Tošić i Milica Trajković

48 *Byzantium's Other Empire: Trebizond*
Jasmina Ćirić

52 Izložba „Povelja slobodnog i kraljevskog grada Sombora iz 1749. godine“
Dragana Maričić

57 Spisak diplomiranih studenata

58 Uputstvo za izradu radova/Instructions for authors

ŽENI LEBL I POČECI ISTRAŽIVANJA JEVREJSKE UMETNOSTI U SRBIJI

MILICA ROŽMAN

doktorand
Odeljenje za istoriju umetnosti
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

Ženi Lebl nalazi se među istaknutim proučavaocima za koje se vezuju počeci istraživanja jevrejske umetnosti u Srbiji, i u dosadašnjoj historiografiji ona je najpotpunije obradila ovaj naučni problem. Obradivši život Jevreja na našim prostorima, Ženi Lebl je sagledala zakone koji su se odnosili na Jevreje u Srbiji, zatim kakav je bio njihov položaj u javnoj sferi, kao i njihovo pozicioniranje u srpskom društvu, potom i kulturni model u kome se nalaze. Nakon višegodišnjih istraživanja, nastale su monografije posvećene Jevrejima u Srbiji u kojima je ona obradila različite fenomene veoma važne za razumevanje jevrejske umetnosti sa aspekta vizuelne kulture.

Ključne reči: Ženi Lebl, Jevreji, jevrejska umetnost, vizuelna kultura, Srbija.

Jevrejska umetnost u Srbiji predstavlja jedan od nedovoljno istraženih i potisnutih naučnih problema. Pod pojmom *jevrejska umetnost* sa aspekta vizuelne kulture podrazumeva se pre svega proučavanje istorije Jevreja, njihovog načina života, verskih i kulturnih ustanova, ali i to kako su Jevreji učestvovali u kreiranju vizuelne kulture Balkana. Za potpunije razumevanje jevrejske umetnosti i vizuelne kulture u Srbiji, potrebno je sagledati i proučiti period od njihovog doseljavanja, ali i to kako se jevrejska zajednica vekovima formirala na našim prostorima. Proučavanje jevrejske umetnosti i vizuelne kulture u Srbiji na različite načine započeto je kroz radove savremenih istoričara, istoričara umetnosti, naučne monografije i periodične stručne publikacije koje se bave ovim naučnim pitanjem. Jedno od prvih

monografskih proučavanja o istoriji Jevreja u Srbiji, tačnije Beograda, vezuje se za Ignjata Šlanga¹ i izdato je 1926. godine. Šlang je u ovoj monografiji pokušao da prouči život Jevreja u Beogradu, ali i prilike i pojave koje su se dešavale van Beograda, u periodu od srednjeg veka do Prvog svetskog rata. Ova monografija objedinila je staru jevrejsku literaturu i arhivsku građu sa ciljem da prikaže kakav su život vodili i kako su se probijali Jevreji u Beogradu, od njihovog doseljavanja, pa do prvih decenija XX veka. Predstavljala je jedan celokupan prilog poznavanju Jevreja u Beogradu, ali ujedno i podsticaj za nova istraživanja o jevrejstvu u Srbiji. Iako je ova monografija objavljena u međuratnom periodu, ona je u srpskoj historiografiji dugo bila jedina polazna tačka u metodologiji istraživanja jevrejske umetnosti i vizuelne kulture.

Slika 1 (levo):
Ženi Lebl 1927-
2009.

preuzeto sa : http://www.mansarda.rs/uploads/1844/images/Z_Lbl_israel.jpg?r=3x4&w=400

Slika 2 (desno):
Ž. Lebl, *Plima i slom*

Počeci istraživanja jevrejske umetnosti u Srbiji neraskidivo su povezani sa imenom Ženi Lebl. Rođena je 20. juna 1927. godine u Aleksincu. Početkom 1933. godine porodica Lebl se vratila u Beograd. Ženi Lebl je 1937. godine završila osnovnu školu i upisala se u Prvu žensku realnu gimnaziju. Početkom decembra 1941. godine, jevrejske žene i deca iz Beograda odvedeni su u logor Staro sajmište i ubijeni. Ženi je, uoči odvođenja, pobjegla u Niš kod svoje nekadašnje vaspitačice Jelene Glavaški i kod vlasti se predstavila kao Jovanka Lazić iz Sombora. Međutim, bile su izdate i uhapšene. Jelena je streljana, a Jovanka kao maloletnica upućena je na prinudni rad u Nemačku, gde je i pod novim imenom uhapšena i osuđena na smrt. Očekujući izvršenje smrtne kazne, u zatvoru u Berlinu je dočekala oslobođenje i vratila se u Beograd. Nakon toga, po završetku srednje škole u

Beogradu, upisala je Pravni fakultet, i uporedo s tim počela je da radi kao novinarka *Politike*. Krajem 1948. godine je uhapšena i provela je dve i po godine u zatvorima u Glavnjači, Ramskom ritu, Zabeli, Svetom Grguru i Golom otoku. Nakon toga, 1954. godine Ženi Lebl seli se u Izrael, gde je živela i radila sve do svoje smrti. Ženi Lebl bavila se istraživanjem istorije Jevreja na tlu bivše Jugoslavije, naročito u Srbiji i Makedoniji. Objavila je nekolicinu članaka, i pored toga je objavila i dvadeset dve knjige, na srpskom, engleskom i hebrejskom jeziku.²

Istoriju Jevreja Vardarske Makedonije obradila je u monografiji *Plima i slom*. Ova monografija predstavlja prvo istraživanje o Jevrejima na prostoru bivše Jugoslavije i ujedno prvu studiju koju je Ženi Lebl napisala. Monografija *Plima i Slom* izdata je 1986. godine na hebrejskom jeziku, dok je drugo izdanje

štampano na srpskom jeziku 1990. godine. Nakon izvršenog višegodišnjeg istraživanja po arhivima i bibliotekama, nastale su monografije posvećene Jevrejima u Srbiji: *Do „konačnog rešenja“ Jevreji u Beogradu 1521-1942.*, *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Srbiji i Jevreji u Pirotu.*

Pored knjiga koje su objedinile istoriju Jevreja u Srbiji, Ženi Lebl je objavila tri knjige koje su objedinile ličnu istoriju i kroz koje je na indirektan način predstavila sudbinu jednog naroda. U knjizi *Odjednom drukčija, odjednom druga*, Ženi Lebl predstavlja vreme Drugog svetskog rata, obuhvatajući nekoliko godina pre i nakon izbijanja rata. Dok je u knjizi *Dnevnik jedne Judite* Ženi Lebl opisala prvu godinu Drugog svetskog rata, kroz ovu knjigu je predstavila i događaje iz porodične istorije. Na kraju, treću knjigu *Ljubičica bela: Vic dug dve i po godine* Ženi Lebl je posvetila stradalnicama Golog otoka. U ovoj knjizi predstavila je dve i po godine njenog boravka u zatvorima u Jugoslaviji. Povodom pedesetogodišnjice stvaranja nove države Izrael nastala je knjiga *Juče, danas – doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije Izraelu*. Ova knjiga napisana je na inicijativu Jevreja sa prostora bivše Jugoslavije u Izraelu, i u njoj je Ženi Lebl popisala Jevreje koji su svojim delovanjem ostavili značajan doprinos u Izraelu.

Za svoja dugogodišnja istraživanja o jevrejskoj vizuelnoj kulturi, nagrađena je sa dvadeset i dve nagrade na konkursima Saveza jevrejskih opština Srbije. Umrula je 20. oktobra 2009. godine i sahranjena u Jerusalimu. U znak sećanja na nju zasađen je jedan gaj u Izraelu, dok je na konkursima Saveza jevrejskih opština Srbije prva nagrada nazvana njenim imenom. Metodološki postupak istraživanja

kod Ženi Lebl, pre svega se zasniva na primarnom prikupljanju arhivske građe, kao i na prikupljanju dokumentacije jevrejskih porodica, verbalnih opisa, ali i artefakata vezanih za jevrejsku vizuelnu kulturu. Metodološki postupak proučavanja koji je Ženi Lebl primenila oslanja se na multidisciplinarni pristup koji je karakterističan za kulturno-istorijske i istorijsko-umetničke studije, samim tim metodologija istraživanja podrazumeva kontekstualizaciju jevrejske umetnosti u odnosu na kulturno-istorijske prilike.

Kao što je već spomenuto, Ženi Lebl se nalazi među istaknutim proučavaocima za koje se vezuju počeci istraživanja jevrejske umetnosti u Srbiji, i kroz dosadašnji rad ona je najpotpunije obradila ovaj naučni problem. Istražujući o istoriji Jevreja u Srbiji, Ženi Lebl je sagledala i proučila zakone koji su se odnosili na Jevreje u Srbiji, zatim kakav je bio njihov položaj u javnoj sferi, kao i pozicioniranje u srpskom društvu, potom i kulturni model u kome se nalaze. O različitosti kulturnih modela i njihovom dugom trajanju u svesti i običajima najbolje govore susreti sefardskih i aškenaskih Jevreja početkom XX veka, koji

Slika 3:

Ženi Lebl 1927-2009.

Danilo Kiš i Ženi Lebl na plaži u Tel Avivu

preuzeto sa:
https://i1.wp.com/fenomeni.me/wp-content/uploads/2016/04/danilo_kis_und_zeni_lebl_kl_i.jpg?fit=585%2C411

Slika 4:
Ž. Lebl,
Do "konačnog
rešenja" Jevreji u
Beogradu
1521-1942.

su se međusobno prepoznavali kao drugi, bez obzira na istu religiju i etničko poreklo.³ Za Jevreje koji žive na teritoriji Srbije, to je podrazumevalo proces oslobađanja od osmanske vlasti, prolaz kroz stvaranje i izgradnju države, život u Kneževini, potom Kraljevini, kao i funkcionisanje nakon promene dinastičkih režima početkom XX veka, sve do formiranja Kraljevine Jugoslavije.⁴

Prvi deo dvotomnog rada *Do „konačnog rešenja“* posvetila je Jevrejima u Beogradu. U ovoj monografiji, Ženi Lebl obuhvatila je period od doseljavanja 1521. do stradanja u Holokaustu 1942. godine, i na taj način doprinosi najcelovitiji prikaz istorije Jevreja u Beogradu. Primarno se služila istorijskim pristupom, obradivši život Jevreja pod Turcima i Austrijancima u Beogradu, potom donosi prikaze o načinu života, njihovim verskim i kulturnim ustanovama, i na kraju predstavlja jedan od najcelovitijih

prikaza o stradanju Jevreja tokom Drugog svetskog rata. Koristi pre svega metodološki pristup koji je zasnovan na istorijskom, socio-političkom i kontekstualnom istraživanju kulturne istorije. Pored istorijskog konteksta, koji je nezaobilazan i veoma važan u istraživanju jevrejske umetnosti i vizuelne kulture u Srbiji, obradila je i druge kontekste, kao što su verski, kulturni, funerarni i politički. Prikazavši biografije vrhovnih rabina, jevrejsko bračno pravo, beogradske sinagoge, pogrebne običaje, razvoj funerarnih prostora, obradila je sve značajne kontekste koji su veoma važni za buduća proučavanja. Takođe, na osnovu opisa i publikovanog vizuelnog materijala beogradskih sinagoga, Ženi Lebl pruža dragocene podatke za dalja istraživanja jevrejske umetnosti. Bibliografija za monografiju je prilično obimna, ali imajući u vidu njen pionirski rad na ovom polju, te vreme i okolnosti u kojima je pisala jevrejsku istoriju, proces navođenja literarnih i arhivskih izvora nije uvek dosledan, što bi moglo da predstavlja problem budućim istraživačima - kao što i usmeno kazivanje može biti nepouzdan, ali se u najvećoj meri može smatrati dragocenim.

Monografija *Jevreji u Beogradu* nastala je kao rezultat višegodišnjih istraživanja. Ženi Lebl je u ovoj monografiji objedinila arhivsku građu, response, putopisnu literaturu i antijevrejsku literaturu. Jedan od glavnih izvora za istoriju Jevreja i jevrejskih zajednica širom Evrope je obimna rabinska literatura pitanja i odgovora, poznata pod nazivom *response*. Pored primarno prikupljene građe, njene analize i interpretacije, Ženi Lebl u monografiji prati život jevrejske zajednice od njenih početaka pa do stradanja u Holokaustu. Jevrejska zajednica u Beogradu,

bila je smeštena na Jaliji, priobalnom području uz Dunav. To je bio prostor unutar beogradskog podgrađa, koji je bio u blizini najvažnije ulice Zereka i turske mahale.⁵ O beogradskim Jevrejima postoji mnogo podataka zabeleženih po raznim hebrejskim spisima i responsama. U raznim responsama koje Ženi Lebl koristi kao veoma važne izvore se može naći niz podataka o detaljima mahale, potom o izgledu kuća i njenih dvorišta, kao i o životu u njima. Prvi pisani izvori o doseljavanju Jevreja u Beograd vezuju se za period vladavine osmanske imperije, i tada su se uglavnom doseljavali sefardski Jevreji. Iako su se aškenaski Jevreji u Beograd doselili tokom XVII veka, njihov broj se povećavao u XVIII veku, kada je Beograd bio pod Austrijancima, u periodu od 1717. do 1739. godine, i ponovo od 1789. do Svištovskog mira 1791. godine. Aškenaski Jevreji su se najviše doseljavali u Beograd za vreme vladavine kneza Miloša, koji nije imao dobre odnose samo sa lokalnom jevrejskom zajednicom, već je pozivao i jevrejske zanatlije iz inostranstva da se dosele. Ove dve zajednice su u Beogradu egzistirale potpuno odvojeno, o čemu svedoči osnivanje odvojenih opština u XIX veku, ali i to da su sefardska i aškenaska zajednica imale zasebne sinagoge i groblja. Kao što je već rečeno, na osnovu publikovanog vizuelnog materijala i opisa beogradskih sinagoga, Ženi Lebl je pružila neozaobilazne podatke koji su važni za proučavanje jevrejske umetnosti u Beogradu. Prva sinagoga na Jaliji podignuta je verovatno odmah po doseljavanju sefardskih Jevreja u Beograd. Ne zna se tačno kada je sinagoga podignuta, ali postoje podaci da je jevrejska zajednica polovinom XVII veka želela da podigne novu sinagogu, jer stara sinagoga nije mogla da

primi broj Jevreja koji se tada nalazio u gradu. Ali beogradski Jevreji nisu dobili dozvolu sultana za podizanje nove sinagoge, zato što u periodu vladavine osmanske imperije nije bilo dozvoljeno podizanje novih sinagoga, ali je odnos vlasti prema prepravci postojećih verskih objekata bio prilično liberalan. U periodu austrijske okupacije Beograda od 1688. do 1690. godine, kada je jevrejska zajednica odvedena u ropstvo, uništena je i prva beogradska sinagoga. Beogradski Jevreji vratili su se u grad tek po povratku Osmanlija. Verovatno su Turci u tom periodu shvatili da u ovom slučaju treba zaobići zabranu i dozvoliti beogradskim Jevrejima da podignu novu sinagogu, te je krajem XVII veka podignuta sinagoga El kal Vježo paralelno sa Jevrejskom ulicom, koja je bila ucrtana u gotovo sve planove iz tog doba.⁶ Pored sinagoge El kal vježo, 1886. godine podignuta je sinagoga El kal Nuevo, ali o ovoj sinagogi ne postoje detaljniji opisi, zato što je ona srušena u Prvom svetskom ratu. Sinagoga sve češće postaje izraz ekonomske stabilnosti i moći jevrejske zajednice. Kao primer monumentalne sinagoge može se navesti primer sinagoge Bet Jisrael koja podignuta u Beogradu početkom XX veka. Kamen temeljac položio je kralj Petar I Karađorđević 10. maja 1907. godine. Projekat za sinagogu izradio je arhitekta Milan Kapetanović, i podignuta je u mavarskom stilu. Sinagoga Bet Jisrael postojala je u periodu od 1908. do 1944. godine, kada je uništena u Drugom svetskom ratu.⁷ Nakon Prvog svetskog rata, povećavao se broj aškenaskih Jevreja, stoga je aškenaska jevrejska opština želela da podigne sinagogu koja bi zadovoljila potrebe njihove zajednice. Kamen temeljac položen je 15. juna 1924. godine, a svečano osvećenje sinagoge obavljeno je 1926. godine,

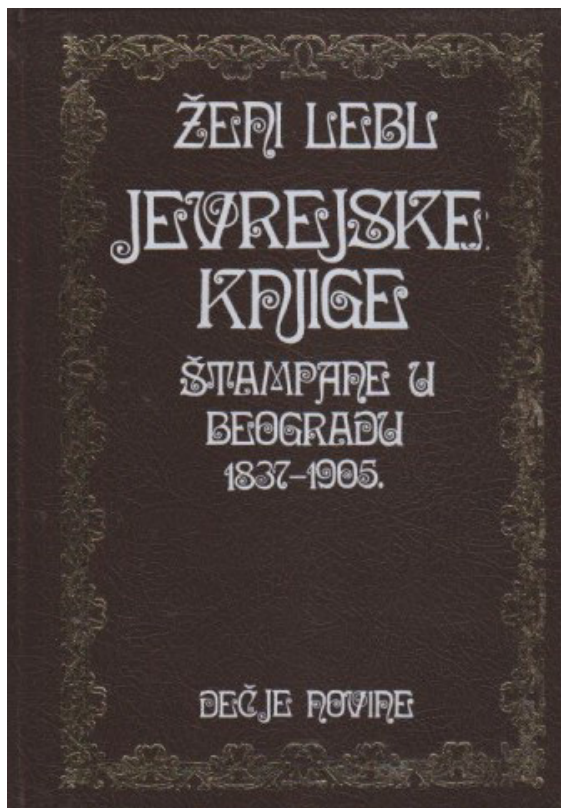
kada je završeno uređenje enterijera. Ne zna se ko je tačno izradio projekat za aškenasku sinagogu⁸, ali je nadzorni inženjer bio Milan Šlang. Aškenaska sinagoga u Beogradu je do danas zadržala svoju prvobitnu namenu.

Pored sinagoga koje su veoma važne za proučavanje jevrejske umetnosti, Ženi Lebl je u ovoj monografiji sagledala i razvoj funerarnih prostora. Na osnovu arhivske građe i vizuelnog materijala Ženi Lebl prati razvoj beogradskih jevrejskih grobalja i pruža značajne podatke za proučavanje funerarne umetnosti. Prvo jevrejsko groblje nalazilo se u današnjoj Dalmatinskoj ulici, ali tokom XIX veka u periodu urbanizacije i izgradnje Beograda, groblje se našlo u samom centru grada, stoga je ponovo moralo biti izmešteno. Tako da se nova groblja osnivaju na području Slavujevog potoka, ispod Zvezdare, današnjoj Ruzveltovoj ulici. Za potrebe jevrejske

zajednice osnovana su dva groblja: Aškenasko i Novo sefardsko groblje.⁹ Društveno-politička faza i Drugi svetski rat uticali su na potpunu devastaciju jevrejskog stanovništva u Beogradu. Takođe, tada su stradale i sve sefardske sinagoge u Beogradu, stoga danas mala jevrejska zajednica za svoje verske potrebe koristi aškenasku sinagogu. Sa druge strane, Novo sefardsko groblje je kao deo funerarne kulture zadržalo svoju prvobitnu namenu i danas je u funkciji.

Pored ove monografije, za istraživanje jevrejske umetnosti u Beogradu kapitalnu studiju predstavlja i knjiga *Jevrejske knjige štampane u Beogradu: 1837-1905*. Objedinjujući arhivske izvore, fotografsku građu i ilustracije, Ženi Lebl je ovom knjigom obuhvatila razvoj štamparstva u Srbiji u XIX veku. Publikovala je nazive devedeset i tri jevrejskih knjiga štampanih u Beogradu u periodu između 1837. i 1905. godine.

Drugi deo dvotomnog rada *Do „konačnog rešenja“*, Ženi Lebl posvetila je Jevrejima u Srbiji u kome razmatra period njihove egzistencije u Srbiji posle Balkanskih ratova, bez Makedonije, tadašnje „Južne Srbije“. Obradila je skoro sve srpske gradove u kojima su živeli Jevreji. Kroz ovu monografiju sagledala je istoriju jevrejskih zajednica u Kosovskoj Mitrovici, Kragujevcu, Leskovcu, Nišu, Novom Pazaru¹⁰, Pirotu, Požarevcu, Prištini, Smederevu i Šapcu. Jevrejske zajednice obrađene u ovoj monografiji nisu poređane po njihovoj veličini, važnosti i starosti, već po abecednom redu gradova. U ovoj monografiji navedeni su najraniji poznati dokumenti i podaci o naseljavanju jevrejskog stanovništva, organizaciji njihovog života, verskim i kulturnim ustanovama sa detaljnim spiskovima uglednijih članova, glavnim

Slika 5:
Ž. Lebl,
Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837-1905.

zanimanjima, sve do antijevrejskih zakona, njihovog odraza na te sredine i konačno o Holokaustu. Stoga, publikovanjem arhivskih izvora, responsa i sačuvanog vizuelnog materijala u ovoj monografiji objedinila je sve značajne izvore za proučavanje jevrejske umetnosti u srpskim gradovima.

Sagledavajući gradove poput Kosovske Mitrovice i Kragujevca, Ženi Lebl donosi podatke da su jevrejske zajednice u tim gradovima bile veoma male i da su živele skromno. Što se tiče Kosovske Mitrovice¹¹, Jevreji su masovnije počeli da se doseljavaju oko 1900. godine, i uglavnom su dolazili iz Prištine. Može se reći da su svojim dolaskom postavili temelje trgovine. Jevrejska zajednica u Kosovskoj Mitrovici bila je malobrojna i veoma skromna, o čemu svedoči njihova sinagoga koja se nalazila u jednoj privatnoj kući veličine 16m², nije poznato da je postojalo jevrejsko groblje, a sličan je primer i jevrejske zajednice u Kragujevcu. Jevreji su u Kragujevac počeli da se doseljavaju u vreme vladavine kneza Miloša, bili su poznati trgovci i zanatlije. U arhivskoj građi, spominje se sinagoga poljskih Jevreja, koji su živeli u Kragujevcu u XIX veku. Ali se tek krajem dvadesetih godina XX veka pominje da su Kragujevčani imali svoju sinagogu Kal u privatnoj kući u Dušanovoj ulici, za koju su plaćali kiriju. S obzirom na to da je Jevrejska opština bila siromašna, 1930. godine dr Moša Eli ustupio je prostor za sinagogu u svojoj kući u Ljubićinoj ulici, u dvorišnim zgradama, koje nisu zidane za te svrhe.

Ženi Lebl na primerima poput Prištine, Niša i Pirota, jasno uočava značaj Jevreja u vizuelnom identitetu srpskih gradova. Priština je početkom XIX veka predstavljala utvrđenu varoš sa devet hiljada stanovnika, i najvažnije

trgovačko mesto između Sarajeva i Carigrada. U hebrejskim izvorima, pominje se Priština još od XVI veka, i to kao „Kehila kedoša Prišna“, ali o jevrejskoj opštini u Prištini ne postoji mnogo podataka i ne zna se tačno kada je osnovana. Jevreji u Prištini su se uglavnom bavili trgovinom, ali je među njima bilo i poznatih zanatlija. Jevrejsko stanovništvo se uglavnom nije identifikovalo ni sa jednim od osvajača, što se može videti na primeru da su svi prištinski Jevreji govorili, čitali i pisali ladino, a često i francuski, koji je smatran diplomatskim i trgovačkim jezikom. Što se tiče sinagoga prištinskih Jevreja, u izvorima se spominje da je stara sinagoga Kal podignuta u vreme turske vladavine, ali ne postoje detaljniji podaci i opisi izgleda stare sinagoge. Nova dvospratna sinagoga podignuta je 1897. godine, kada je rabin bio Šabat Kamhi, poreklom iz Bitolja, a na čelu Jevrejske opštine Rahamim Ruben. U prizemlju sinagoge nalazile su se učionice, ali su se u tom delu Jevreji okupljali za dnevne i večernje molitve. Glavni deo sinagoge nalazio se na spratu, a duž celog zida bio je balkon ograđen rešetkama - to je bio prostor namenjen ženama. U prednjim redovima sinagoge nalazile su se stolice za starije ljude, dok je drugi deo sinagoge bio određen za članove ožalošćene porodice i bio je ukrašen kandilima. Pored sinagoga, u Prištini su postojala i dva jevrejska groblja, staro i novo. U izveštaju delegata Saveza JVOJ, Davida Levija iz 1937. godine, nalaze se podaci o starom i novom jevrejskom groblju. Staro jevrejsko groblje, nalazilo se na brdu izvan grada, u blizini Tauk-bašte. Ne postoje podaci kada je groblje nastalo i kako je izgledalo, ali se zna da je zatvoreno 1913. godine. Novo jevrejsko groblje nastalo je 1912. godine, bilo

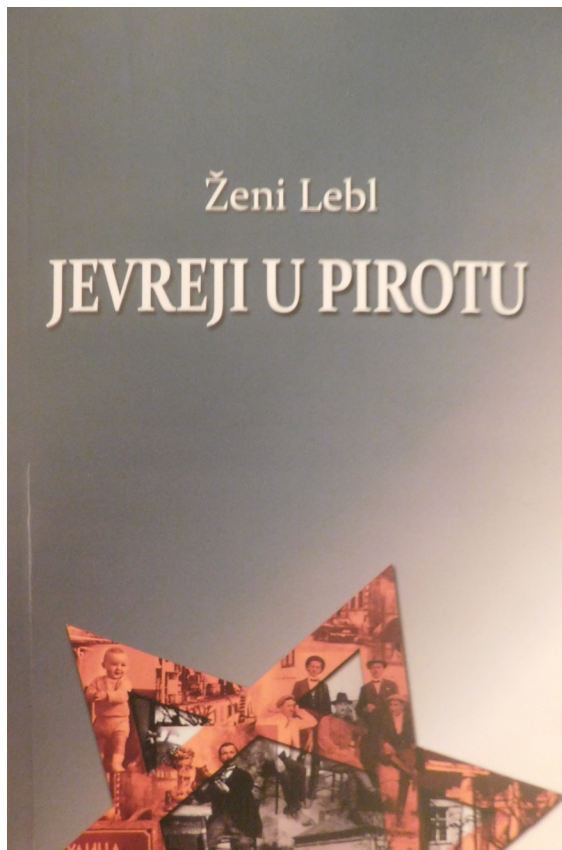
je udaljeno 2 km od Prištine, i nalazilo se u ravnici između Kosova Polja i Prištine. Kao što je bio slučaj i sa ostalim Jevrejima, prištinski Jevreji su takođe stradali u Holokaustu. Priština je imala svoju posebnu sudbinu, prvo je bila okupirana od strane Nemaca, a potom je predata Italijanima. Stradanje prištinskih Jevreja počelo je posle kapitulacije Italije i ulaska Nemaca u Albaniju septembra 1943. godine, a nastavilo se u proleće 1944. godine, hapšenjem Jevreja i odvođenjem u logor Bergen-Belzen kod Hanovera.¹²

Značajnu jevrejsku populaciju imao je i Niš - u *Godišnjaku grada Niša* iz 1938. godine nalazi se podatak da su Jevreji stanovnici Niša još od doba Rimljana, ali se za njihovu crkvenu opštinu zna tek od 1695. godine, kada su u grad u većem broju stigli sefardski Jevreji. Takođe, tu se nalazi podatak da je tada podignuta i prva niška sinagoga. U XIX veku postojale su dve sinagoge „El Kal grande“ i „El Kal čiko“. Nakon Prvog svetskog rata i po povratku Jevreja sa Solunskog fronta, odlučeno je da se sagradi nova sinagoga, koja će odgovarati potrebama zajednice. Nova sinagoga podignuta je 1927. godine, a projekat je izradio Jaška Albala. Sinagoga je bila prostrana, sa otvorenom galerijom za žene i pevački hor. Sinagoga je za vreme nemačke okupacije, u periodu od 1941. do 1944. godine, korišćena kao magacin. Kasnije je jedan od preživelih niških Jevreja, Meir-Maja Mevorah, očistio i sredio sinagogu, a potom je na inicijativu Presijada - Peše Gedalje u prostorijama Kala otvorena umetnička galerija nazvana „Sinagoga“.¹³

Pored sinagoga, za potpunije sagledavanje i razumevanje kreiranja vizuelnog identiteta niških Jevreja, potrebno je sagledati i Jevrejsko groblje kao bitnu celinu funerarne

kulture. Ne zna se kada je nastalo i gde se nalazilo prvo jevrejsko groblje u Nišu. Svakako je to moralo biti odmah posle dolaska Jevreja u ovaj grad. Kao i svuda, i u Nišu su groblja bila izvan grada, na dalekoj periferiji. Kako se grad vremenom širio, došlo je do regulacija ulica, pa su i groblja morala biti prebačena, zato što su se našla u samom centru grada, te se tako drugo jevrejsko groblje nalazilo u blizini manastira Sv. Pantelejmon. Poslednje jevrejsko groblje nalazilo se u delu grada koji se nazivao Stočni trg. Zauzimalo je prostor oko 120x80 m² i na njemu su sahranjivani ne samo niški Jevreji već i oni iz manjih mesta u okolini. Spomenici na niškom jevrejskom groblju su u obliku kamenih kovčega, postavljeni jedan kraj drugog. Na nadgrobnim pločama, uglavnom su uklesani epitafi na hebrejskom jeziku, ali postoji i nekolicina spomenika sa plastičnom dekoracijom.¹⁴ Na spomenicima koji potiču iz XX veka, pored hebrejskih natpisa, nalaze se i natpisi na srpskom jeziku. Na niškom jevrejskom groblju sahranjivalo se sve do početka Drugog svetskog rata. Danas je jevrejsko groblje u Nišu potpuno zapušteno - osim dvadesetak nadgrobnih ploča sa istočne strane, svi grobovi su veoma oštećeni i razbijeni. Celokupna jevrejska zajednica u Nišu stradala u periodu od 1941. do 1942. godine.¹⁵

Pirot je, kao i Beograd, bio tema posebnog istraživanja koju je Ženi Lebl obradila u monografiji posvećenoj Jevrejima u Pirotu.¹⁶ Ženi Lebl u monografiji *Jevreji u Pirotu* pre svega koristi geografski pristup objašnjavajući sam položaj grada Pirota i kako je bila pozicionirana jevrejska mahala. Zatim, koristeći istorijski pristup obradila je istoriju Jevreja u Pirotu. Obradila je period od njihovog doseljavanja, zatim period

Bugarske okupacije 1885, potom Balkanski i Prvi svetski rat, i na kraju period koji se vezuje za stradanje pirotskih Jevreja u Holokaustu. Pored istorijskog konteksta obradila je i verski, kulturni i funerarni. Na osnovu publikovane arhivske građe i vizuelnog materijala o jevrejskoj mahali, sinagogi, mikvama i groblju pruža dragocene podatke za istraživanje jevrejske umetnosti sa aspekta vizuelne kulture u Pirotu.

Grad Pirot se nalazi na krajnjem jugoistoku Srbije, na granici sa Bugarskom. Sam grad Pirot podeljen je na dva dela rekom Nišavom. Na levoj obali reke Nišave nalazi se veći deo varoši koji se naziva Pazar, dok se na desnoj obali nalazi manji deo poznat kao Tija bara. U odnosu na Tija baru, Pazar je bio prostraniji deo grada, sa dvanaest glavnih mahala, kao što su Kale-kapija, Stambol-

kapija, Galata mahala, Jasen-kapija, Nova mahala, Jendek-mahala, Brankova mahala, Pop-Šemsina mahala, Zevnici, Četalj-ćuprija, Donja mahala i Jevrejska mahala. O jevrejskoj populaciji u Pirotu u ranijim vekovima nema mnogo pisanih izvora, ali se zna da je već u XVI veku postojala jevrejska zajednica sa svim uobičajenim toposima koji su određivali njeno postojanje, kao što su sinagoga, mikve i groblje.¹⁷

Jevrejska mahala bila je udaljena oko dvesta metara od centra grada, i nalazila se u neposrednoj blizini Careve džamije i Stare crkve.¹⁸ Jevreji u Pirotu spadali su skoro stoprocentno u sefardsku grupu. Njihov govorni jezik bio je ladino, dok su za ritualne službe upotrebljavali hebrejski jezik, poznat kao „lašon kodeš“, ili su prevodili rituale na ladino uz obavezne hebrejske izraze.¹⁹ Što se tiče zanimanja pirotskih Jevreja, oni su se uglavnom bili zanatlije i trgovci, nisu imali esnaf niti su ulazili u srpske esnafe. Uvozili su pamuk i tekstil, a izvozili mlečne proizvode, žitarice i kožu. Nakon Prvog svetskog rata, Jevreji su počeli da učestvuju u političkom životu Pirotu, među njima je bilo radikala i demokrata, kao i među ostalim građanima.²⁰ Većina Jevreja imala je u mahali sopstvene kuće od tvrdog materijala - planske, udobne i solidno građene, što jasno govori o njihovom povoljnom položaju i ekonomskom statusu. Za vreme Srpsko-bugarskog rata 1885. godine, Bugari su okupirali Pirot, uništili sinagogu i opljačkali skoro sve jevrejske kuće, te je veći deo Jevreja pobjegao u Niš.

Kao što je već spomenuto, pirotski Jevreji imali su svoju sinagogu, Mikve i zasebno groblje. Po predanju, prva sinagoga zvana Kal u Pirotu sagrađena je još u XVI veku,

ali se ne zna gde se tačno nalazila. Tokom vekova, sinagoge su menjale mesto. Poslednja sinagoga, zvana Novi Kal, renovirana je oko 1932. godine, ne postoje podaci kada je podignuta, ni kako je izgledala, ali se zna da je imala galeriju za žene i za pevački hor. U dvorištu sinagoge nalazila se jevrejska škola Meldar i malo ritualno kupatilo- Mikve. Jevrejsko groblje u Pirotu, nalazilo se prilično daleko od grada, na padini brda Sarlak, na putu prema selu Gnjan. O jevrejskom groblju, kao ni o sinagogi, gotovo da ne postoje podaci- ne zna se kada je nastalo, ni kako je izgledalo.²¹

U periodu Drugog svetskog rata, Piroto je bio pod bugarskom vladavinom. Jevreji su tada ostali bez građanskih i drugih prava. Bugari su zaplenili sve radnje jevrejskih trogvaca i zanatlija, i svu zatečenu robu konfiskovali. Svi Jevreji u Pirotu bili su popisani i od njih je zahtevano da se svakodnevno prijavljuju policiji „radi kontrole“. Pirotski Jevreji uhapšeni su 12. marta 1943. godine, nakon čega su transportovani u logor

Treblinka, gde su stradali početkom aprila.²² Danas u Pirotu ne postoji ni jevrejska mahala, ali ni sinagoga i jevrejsko groblje. Jedino su sačuvani ostaci Mikve²³, koji svedoče da je tu vekovima živela jevrejska zajednica.

Sagledavajući monografije *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Beogradu 1521.-1942.*, *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Srbiji i Jevreji u Pirotu*, koje su nastale kao rezultat višegodišnjih istraživanja po arhivima i bibliotekama, možemo zaključiti da one predstavljaju jedno od najpotpunijih izdanja o istoriji i sudbini Jevreja, utemeljene savremenim metodološkim istraživanjima, koja se zasnivaju na multidisciplinarnom metodu dajući doprinos studijama vizuelne kulture. Iako se Ženi Lebl, u ovim monografijama, pre svega bavila istorijom Jevreja, ona je obradila i druge fenomene i kontekste, kao što su verski, kulturni i funerarni, koji su veoma važni za proučavanje i razumevanje jevrejske umetnosti u Srbiji sa aspekta vizuelne kulture.

¹Pored Ignjata Šlaga, proučavanjem istorije Jevreja u Beogradu bavio se i Bogumil Hrabak, Up: Hrabak 2009: 22-441.

²Ženi Lebl objavila je sledeće knjige na srpskom, engleskom i hebrejskom jeziku: *Plima i slom: iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije* (hebrejski 1986, srpski 1990, engleski 2008), *Ljubičica Bela: Vic dug dve ipo godine* (srpski 1990. i 2009, hebrejski 1993); *Dnevnik jedne Judite - Beograd 1941.* (srpski 1990); *Jevrejske štampane knjige u Beogradu 1837-1905.* (srpski 1990); *Jerusalmski muftija* (srpski 1993, 2003, hebrejski 1996, engleski 2007); *Jevreji iz Jugoslavije - ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj: Spomen- album, pola veka od oslobođenja 1945-1995* (hebrejski, srpski i engleski 1995); *Odjednom drukčija, odjednom druga* (hebrejski 1998, 1999 i srpski 2008); *Juče, danas - doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije Izraelu* (hebrejski i srpski 1999); *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521-1942* (srpski 2001, 2015, hebrejski 2006, engleski 2007); *Da se ne zaboravi* (srpski 2008).

³Dautović (2012): 65., Popović (2009): 95-107.

⁴Lebl 2001: 143-193., Dautović (2012): 65.

⁵Makuljević (2010): 199-212., Makuljević 2015: 137.

⁶Lebl (1997): 80-101. Up: Lebl 2001: 225-241.

⁷Više o sinagogi Bet Jisrael vidi u: Nedić (2003): 299-308.

⁸Projekat za aškenasku sinagogu predstavlja složeno pitanje autorstva. Da je projekat za aškenasku sinagogu izradio

Milan Šlang, spominje Ignjat Šlang i Divna Đurić-Zamolo, dok Ivan R. Marković, spominje da je projekat uradio arhitekta Franja Urban, više o tome vidi u: Šlang 1926: 130, Đurić- Zamolo (1992): 236-237, Marković (2009): 353-373.

⁹O Novom sefardskog groblju u Beogradu vidi više u: Rajner (1992): 201-214., Up: Dautović (2013): 43-58.

¹⁰O Jevrejima u Novom Pazaru up: Lebl(1993): 221-224

¹¹Up: Lebl(1988): 209-221.

¹²Lebl 2002: 217-243.

¹³Isto: 65-71.

¹⁴Više o jevrejskom groblju u Nišu, v: Erdeljan (2010): 213-232.

¹⁵Lebl 2002:65-112., Up: Lebl(2000): 137-152.

¹⁶Prvo izdanje monografije *Jevreji u Pirotu* objavljeno je 1990. godine, zatim i u okviru knjige *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Srbiji*, 2002. i drugo dopunjeno izdanje *Jevreji u Pirotu* objavljeno je 2015.

¹⁷Lebl 2015: 31-35., O jevrejima u Pirotu up: Velkova, Panajotović 2015: 9-71.

¹⁸Isto: 66.

¹⁹Isto: 26-27.

²⁰Isto:66-69

²¹Isto: 54-65, Up: Velkova, Panajotović 2015: 29-36, 43-46.

²²Lebl 2015: 77-103.

²³Up: Velkova, Panajotović 2015: 37-42.

LITERATURA

- Dautović (2012):** V. Dautović, *Sefardske štampane ketube na Balkanu*, Muzej primenjene umetnosti Zbornik 8 (2012) 65-76.
- Dautović (2013):** V. Dautović, *A Monument to Fallen Jewish Soldiers in the Wars Fought between 1912 and 1919 at the Sephardic Cemetery in Belgrade*, Acta historiae artis Slovenica (2013) 43-58.
- Đurić- Zamolo (1992):** *Jevreji-graditelji Beograda do 1941*. Jevrejski istorijski muzej Zbornik 6 (1992) 216-243.
- Erdeljan (2010):** J. Erdeljan, *Jewish Funerary Monuments from Niš. A Comparative Analysis of Form and Iconography*, El Prezente Studies in Sephardic Culture 4 (2010) 213-232.
- Hrabak 2009:** B. Hrabak, *Jevreji u Beogradu, Do sticanja ravnopravnosti(1878)*, Beograd: Etnološka biblioteka.
- Lebl (1988):** Ž. Lebl, *Jevreji u Nišu*, Jevrejski Almanah 1971-1996 (2000) 137-152.
- Lebl (1993):** Ž. Lebl, *O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku*, Jevrejski almanah 1971-1996 (2000) 209-224.
- Lebl (1997):** Ž. Lebl, *Sinagoge u Beogradu*, Jevrejski istorijski muzej Zbornik 7 1997 (80-101)
- Lebl 2001:** Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Beogradu 1521-1942.*, Beograd: Čigoja.
- Lebl 2002:** Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Srbiji*, Beograd: Čigoja.
- Lebl 2015:** Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, Pirot: Muzej Ponišljava Pirot.
- Makuljević (2010):** N. Makuljević, *Sephardi Jews and the Visual Culture of the Ottoman Balkans*, El Prezente Studies in Sephardic Culture 4 (2010) 199-212.
- Makuljević 2015:** N. Makuljević, *Osmansko-srpski Beograd. vizuelnost i kreiranje gradskog identiteta*, Beograd: Topy
- Marković (2009):** I. Marković, *Zgrada srpsko-jevrejske crkvene opštine aškenaskog obreda u Beogradu*, Jevrejski istorijski muzej Zbornik 9 (2009) 353-373.
- Nedić (2003):** S.Nedić, *Sinagoga Bet Jisrael- delo arhitekta Milana Kapetanovića*, Jevrejski istorijski muzej Zbornik 8 (2003) 299-308.
- Popović (2009):** V. Popović, *Autohtona deca Bosne i „Kuferaši“: Sefardi i Aškenazi u Zembilju, humoristično-satiričnoj kolumni Save Sakrića*, Menora (2010) 95-107.
- Rajner (1992):** M. Rajner, *Jevrejska groblja u Beogradu*, Jevrejski istorijski muzej Zbornik 6 (1992) 201-215.
- Šlang 1926:** I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd: Štamparija M. Karića.
- Velkova, Panajotović 2015:** S. Velkova, M. Panajotović, *Šalom iz Pirota*, Pirot: Muzej Ponišljava Pirot.

ŽENI LEBL AND BEGINNINGS OF THE RESEARCH OF JEWISH ART IN SERBIA

The beginnings of the research of Jewish art in Serbia are inextricably linked with the name Ženi Lebl. She researched the history of Jewish people in the former Yugoslavia, particularly in Serbia and Former Yugoslav Republic of Macedonia. As a result of years of research in archives and libraries the following monographs dedicated to Jewish people in Serbia were created: *To „the final solution“ Jewish people in Belgrade 1521-1942*, *To „the final solution“ Jewish people in Serbia* and *Jewish people in Pirot*. The first part of the two-volume work *To „the final solution“*, is dedicated to the Jewish people in Belgrade. In this monograph Ž. Lebl covered the period from 1521 to 1942, thus giving one of the most complete overview of the history of Jewish people in Belgrade, from their immigration to their suffering in the Holocaust. In addition to the historical context that is unavoidable in the research of Jewish visual culture in Serbia, she covered other contexts, such as religious, cultural, political and funeral, and which are very important for the study of Jewish art in a view of visual culture. The second part of the two-volume work *To „the final solution“* is dedicated to the Jewish people in Serbia, where Serbia after the Balkan wars is covered. This book along with the previous one of the Jewish people in Belgrade represents an entire unit, and all the major cities in Serbia where the Jewish community lived are covered in it. Finally, Pirot, like Belgrade, was the subject of the specific research which Ženi Lebl covered in the monograph dedicated to Jewish people in Pirot. Based on the published archival materials and visual material on Jewish mahala, synagogue, mikvah and a cemetery, valuable data for the research of Jewish art in Pirot are provided. Considering the monographs that were created as a result of many years of research in archives and libraries, we can conclude that they represent one of the most complete edition of the history and fate of the Jewish people, based on the contemporary methodological research, that are based on a multidisciplinary method and contribute to studies of visual culture. Although Ženi Lebl primarily covered the history of Jewish people in these monographs, she also covered other phenomena and contexts, such as religious, cultural and funeral, which are very important for the study and understanding of Jewish art in Serbia in a view of visual culture.

milica.rozman@gmail.com